

ВІДТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЛУК'ЯНІВСЬКОГО ЄВРЕЙСЬКОГО КЛАДОВИЩА

Культура народу – це надбання поколінь, що не може існувати без досвіду минулого. Вона базується на колективному досвіді народу, людства, його знаннях, уміннях, традиціях. Людині властиво зберігати в пам'яті минуле і передавати наступним поколінням. Тут відбувається глибокий і безпосередній духовний контакт людини з історією.

Історичний ландшафт України XVI–XIX ст. відомий різноманітністю етнічної та конфесійної приналежності своїх мешканців: українці, поляки, євреї, німці, росіяни, татари, вірмени та інші народності проживали століттями разом. Католики, православні, протестанти, юдеї та мусульмани приносили сюди свої культурні та мистецькі традиції і з плином часу переймали досвід своїх сусідів. Саме це взаємне переплетіння культур було в той час фундаментом специфічної атмосфери міста.

Одним із важливих і надзвичайно цікавих носіїв культури кожного народу є цвинтар. У багатьох країнах із давньою культурою відвідування місць поховань є не менш важливим звичаєм, ніж зустріч із своїми сучасниками. Адже цвинтарі є невід'ємною частиною життя та свідченням того, що колись відбувалось на теренах нашого краю – це музеї під відкритим небом. Вони нагадують про видатних людей та інформують про історичні події, звертають увагу відвідувачів на будівельні, культурні та мистецькі особливості різних епох; пов'язують минуле, сучасне та майбутнє; у них відображається менталітет, звичаї та традиції, а також, звичайно, віра людей. Тут зберігалися таємниці рідної культури. В історії міста цвинтар часто ставав межею автентичної культури, концентрацією мистецької спадщини, яку вони нам залишили і яка належить Україні.

Великим є інтерес до цієї спадщини, а також до її дослідження та наукового опрацювання, оскільки особливості культури, звичаї, традиції, поховальні ритуали євреїв, організація цвинтаря є все ще маловідомими для загалу. Єврейські цвинтарі у містах та містечках України мали свої особливості. Вони відігравали суттєву роль в ідентифікації національного складу міста, визначали габарити єврейської ділянки. Як відомо, далеко не кожна єврейська громада мала право на утримання свого цвинтаря. Проблема його появи у місті залежала від волі власника міста і, як правило, до початку XVIII ст. у більшості міст України знаходила своє вирішення.

На теренах України євреї вперше отримали привілеї, які гарантували непорушність і охорону їхніх кладовищ згідно з Каліським статутом (пол. Statut kaliski), виданим Болеславом Побожним (пол. Bolesław Pobożny) у 1264 році.¹

Поховальний ритуал євреїв був чітко регламентований. Кожна громада мала своє поховальне братство Хевра Каддіша, куди входили найдостойніші члени громади і яке активно займалося організацією похорон² та залагодженням всіх формальностей, пов'язаних із цією сумною подією. Цвинтарі мали також свій внутрішній порядок та встановлені правила догляду.

Відома річ, що старі єврейські цвинтарі відійшли у вічність. Адже, якщо немає носіїв культури – немає й самих цвинтарів. Все ж єврейський цвинтар продовжує виконувати свою функцію, навіть якщо на ньому вже не відбуваються нові поховання. Адже ліквідація території цвинтаря та відсутність його зовнішніх атрибутів: надгробних плит, огороження, мацев, омивальних будинків не означає зникнення цвинтаря, оскільки поховання залишилися під землею. Тому хибним у своїй основі видається твердження, що цвинтарі, які зараз “не використовуються” чи є “не діючими”, є “покинутими” чи “колишніми єврейськими цвинтарями”. Згідно із релігійними традиціями євреїв, перепоховання померлих чи перенесення цвинтарів є неможливим. Саме цією вимогою єврейські цвинтарі відрізняються від християнських, які повсякчас є “діючими” і відповідно наступні генерації дбають про своїх попередників.³

Відвід землі на периферії м. Києва Лук'янівки під кладовище для поховання осіб юдейського віросповідання, що відбувся наприкінці XIX ст., пов'язаний з обмеженою площею старого єврейського цвинтаря, що існував від кінця XVIII ст. у місцевості Звіринець (донині не зберігся). Міська дума мусила розглядати питання про переповнення цього некрополю. Л. Проценко на підставі матеріалів ДАК відзначала: *«Дума доручила міському землеміру А. Терському на підставі того, що питання про відкриття нового єврейського кладовища є невідкладним,*

¹ Святослав Півторак, Віктор Уніят, Богдан Хаварівський Євреї на Тернопільщині. — Тернопіль: Терно-граф, 2012. — С. 104. — ISBN 9789664570876.

² Протягом 24 годин тіло померлого повинно було бути ритуально обмитим та захороненим. У випадку смерті у перший день свята – тіло могли хоронили лише не євреї. На другий день свята будь-яка робота була все ще заборонена, проте громада вже могла сама здійснювати похоронний ритуал. На похорон приходили майже всі члени громади, оскільки у євреїв вважалося важливим обов'язком супроводжувати на цвинтар померлого. Процесія обирала найдовшу дорогу до цвинтаря, щоб всі члени громади могли побачити, як товариство піклується про кожного із її членів // Auf galizischen Judenfriedhöfen von Dr. Friederich Behn. – Sonderdruck aus “Ost und West“, Heft ¾. – Berlin: Druck von Pass & Garleb G.m.b.H, 1917; Lebenszeremonien und Feiertage: Tod und Witwenschaft. – S. 69–71 in: Museum Judenplatz (zum mittelalterlichen Judentum). – Hrsg. Von G. Milchram im Auftrag des Jüdischen Museums Wien. – 117 s.;

³ Бойко Х. С. Єврейські цвинтарі в архітектурному ландшафті Східної Галичини: проблеми збереження і стан дослідженості. – С. 246. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9621/1/35.pdf>

*відвести нове місце. Дума вирішила, що це буде місцевість за Лук'янівською дільницею - це позбавить від необхідності перевозити померлих через усе місто, тому що більшість євреїв мешкала на Подільській, Плоскій та Либідській дільницях Києва».*⁴ Зауважимо, що для тієї ж Либідської поліцейської дільниці Лук'янівка була аж ніяк не ближчою за Звіринець, але рішення міської влади про відвід землі для кладовища за Лук'янівкою, офіційно ухвалене у 1888 р., логічно витікало з того, що у 1884 р. місто продало представникам єврейської громади садибу на тій самій Лук'янівці для влаштування Єврейської лікарні.

Погодження цього варіанту між зацікавленими сторонами тягнулося доволі довго. Зрештою, у квітні 1893 р. губернське правління погодило креслення й кошторис на будівлі для нового єврейського кладовища, що їх склав на замовлення громади відомий київський архітектор В. Ніколаєв (іл. 1). Відповідна архівна справа містить також план майбутнього кладовища (іл. 2).

Наступного, 1894 р., Лук'янівське єврейське кладовище почало діяти. На його утримання відраховувалася частина коштів, що їх сплачувало київське єврейство до міської каси у вигляді інтегрального податку на вживання кошерного м'яса (так званий «коробочний збір»); збирання коштів велося також від благодійників за допомогою спеціально створеного громадського правління з нагляду за кладовищем.⁵

Нове Лук'янівське єврейське кладовище, разом з улаштованим біля його північної частини окремим караїмським некрополем, зайняло значний простір на незабудованій місцевості, обмеженій Великою Дорогожицькою вулицею, схилами Реп'яхового й Бабиного ярів та межею Кирилівського православного кладовища, яке прилучалося до Кирилівської церкви й лікарні. На терені цього некрополя було поховано багатьох видатних юдейських діячів. На Лук'янівці упокоїлися декілька цадиків – єврейських праведників – з дуже популярної серед прихильників хасидизму на Київщині родини Тверських. Приміром, у листопаді 1902 р. на цьому кладовищі при великому скупченні народу відбулося поховання цадика з м. Макарів Давида Тверського.⁶ У вересні 1904 р. весь єврейський Київ ховав на Лук'янівці знаменитого цукрозаводчика-мультимільонера й філантропа Лазаря Бродського. Його могилу влаштували в спеціальному склепі майже навпроти центрального входу, біля будинку для обмивання.⁷ У 1912 р. на Лук'янівському єврейському кладовищі було поховано провідного єврейського громадського діяча Києва, видатного лікаря-офтальмолога М. Е.

⁴ Проценко А. А. Історія Київського некрополя. - К., 1995. - С. 253.

⁵ Державний архів Київської області (ЩАКО). - Ф. 1, оп. 131, спр. 980.

⁶ Києвлянин. - 1902. - 13 ноября.

⁷ Киевская газета. - 1904. - 25 сентября.

Мандельштам, ⁸ у 1915 р. – знаного правника, ученого-цивіліста й адвоката О. С. Гольденвейзера.

За революційної доби зникла «межа осілості», що обмежувала права євреїв стосовно проживання у Києві, офіційно ствердилася єврейська громада Києва. Але революція стала в той самий час початком тотального наступу на юдейську релігію і традиції (та й на релігію взагалі). Це стосувалося й поховальних обрядів. 1 червня 1919 р. було оприлюднено декрет Раднаркому УСРР за підписом Х. Раковського «О кладбищах и похоронах». Він проголошував, що *«все кладбища, морги и крематории, а также организации похорон граждан, поступают в ведение местных совдепов, по отделам коммунального хозяйства»*.⁹ Тільки-но декрет набув чинності, як київські комунальні служби зупинили діяльність єврейських поховальних структур. Це викликало спалах обурення віруючих євреїв. Траплялися випадки затримки поховань.

На реєстрацію терміново поступив статут київського єврейського поховального товариства «Хевро-Кадіша», яке ставило собі за мету *«обеспечить еврейскому населению г. Киева, на случай смерти кого-либо из этого населения, возможность устройства религиозных похорон и панихид по иудейскому обряду»*.¹⁰ Відвідувачі київських синагог у численних листах наполягали на

⁸ Знаменитого доктора ховав величезний натовп киян - євреїв і неєвреїв. У некролозі відомий адвокат Арнольд Марголін писав про місце поховання доктора Мандельштама: "Ця могила – духовне багатство єврейського народу. Вона буде служити розрадою при найжорстокіших ударах долі у скруті, потребах і жахи безправ'я. Вона стане улюбленим місцем паломництва приїжджих євреїв з інших міст і містечок, з інших країн".

Сталося інакше. Діяльність Мандельштама аж ніяк не була співзвучна радянської ідейності, і після 1917 року його стали потроху забувати. У період нацистської окупації і в післявоєнні роки кладовище на Лук'янівці піддавалося розгрому. У 1959 році пошкоджений пам'ятник на могилі Макса-Еммануїла Мандельштама був відновлений. Але потім, в 1962-м, влада взагалі вирішила ліквідувати Лук'янівське єврейське кладовище. З тисяч поховань вдалося перенести звідти лише деякі, інші могили були знищені. 1 грудня 1962 р. уповноважений Ради у справах релігійних культур по Києву і області А. Шарандак доносив в обком компартії України і міськвиконком: «На єврейському кладовищі поховані видатні єврейські націоналісти - керівники сіоністських організацій Мандельштам, Борохів і Сиркіна, останки яких взагалі переносити недоцільно". Проте прах Мандельштама все-таки не був втрачений. Внучка доктора - видатний біохімік Євгенія Розенфельд, яка проживала в Москві, - домоглася перенесення його поховання на міське Берковецьке кладовище. До цього дня там, в глибині ділянки, стоїть лабрадоритовий пам'ятник. На ньому написано висловлювання Мандельштама на німецькій мові, яке можна перевести так: "Страждання мого народу - моя велика скорбота. І лише тоді може бути полегшена моя біль, коли звільнений єврейський народ на своїй власній землі піднесе першу подячну молитву небесам" [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.interesniy.kiev.ua/doktor-otkryivavshiy-glaza-lyudyam>

⁹ Узаконення и распоряжения Рабоче-Крестьянского Правительства Украины за 1919 год. - Харьков, 1923. - С. 690.

¹⁰ ДАКО. - Ф. Р-432, он. 1, спр. 755, арк. 151.

визнанні владою цього товариства, підкреслюючи, що воно користується повною довірою єврейського населення міста. Кінець-кінцем, у 1920 р. реєстрація «Хевро-Кадіша» таки відбулася, але діяти цьому товариству довелося не надто довго. Подальші події спричинили до корінного зламу громадської свідомості єврейської людності. Релігія під невпинним і жорстким тиском радянської ідеології, підкріпленим освітніми й адміністративними заходами, втрачала позиції. У середині 1920-х рр. розпочалося систематичне закриття синагог, немовби «на прохання трудящих євреїв». Як альтернативу старим юдейським некрополям було відкрито єврейську частину на православному Куренівському кладовищі, цілком підвладну комунгоспові. Тоді ж було остаточно скасовано єврейські поховальні товариства під приводом нібито їх корисливості й хабарництва.

Загальна площа Лук'янівського єврейського кладовища, згідно із статистичним оглядом київських кладовищ (1929 р.), складала 23,3 га.¹¹

У 1937 р. кладовище довелося закрити для подальших поховань унаслідок відсутності вільних місць.

Упродовж 1941-1943 рр. на території кладовища та поблизу неї – у Бабиному Яру – розгорталася жахлива подія, пов'язана з масовими вбивствами радянських громадян (зокрема, євреїв та ромів) нацистськими окупантами. Відомо, що у 1943 р. для влаштування печей з метою спалювання тіл загиблих у Бабиному Яру спеціальна команда в'язнів Сирецького концтабору використала пам'ятники й металеві огорожі з єврейського кладовища.¹²

У повоєнні роки кладовище перебувало у занедбаному стані. Утім, на його території залишалися тисячі могил та поховальних склепів (про масштаб цих споруд можна судити на підставі фотознімків 1953 р. (див. фото 1-2). Остаточне рішення про знищення цього некрополя було прийняте міськвиконкомом 26 червня 1962 р. (див. Додаток 1). В ухвалі зазначалося, що загальну територію кладовища площею 26,9 гектарів слід «передати Управлінню Зеленої Зони для утворення скверу та парку відпочинку», що громадянам пропонується перенести поховання на інші цвинтарі, а «надмогильні споруди, які залишаться безгосподарними (пам'ятники, плити, огорожі) після 1 січня 1963 року зняти та оприходувати». Рішення мотивувалося тим, що нібито кладовище «старо-єврейське - караїмське, розташоване по вул. Мельникова, №№ 82-86, закрите у 1937 році і зараз перетворилось в зарослі диких чагарників, а більшість

¹¹ Стельжашенко М. Кладовища міста Києва. - К., 1929. - С. 12.

¹² Бабий Яр: К пятидесятилетию трагедии 29, 30 сентября 1941 года. - Иерусалим, 1991. - С. 113, 160.

надмогильних споруд зруйновано ще під час німецької окупації».¹³ Насправді ж існують свідчення (зокрема, у нарисі відомого письменника В. П. Некрасова) стосовно того, що планомірне знищення поховань на цвинтарі проводилося у повоєнні роки. *«Известно, что немцы в порыве слепой злобы уничтожили центральную аллею. На остальные не хватило сил и желания. Остальное совершено потом. Кем? Никто не знает или молчит. Это работа планомерная, сознательная. С применением техники. Без бульдозера или трактора, а то и танка, не обойдешься».*¹⁴ Зрештою, за наявними відомостями, з єврейського цвинтаря було перенесено близько 1500 поховань,¹⁵ інші десятки тисяч надгробків було знищено чи утилізовано. Окремі залишки поховальних плит і пам'ятників було скинуто у Реп'яхів яр.

Впродовж травня-вересня 2017 року працівниками Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» (Глазунов Б. І., генеральний директор Заповідника; Ткачук А. П., заступник генерального директора з наукової роботи; Литвин І. І., заступник генерального директора із загальних питань; Гутор М. С., завідувач архівним відділом, Корнелюк В. П., старший науковий співробітник, Паламар З. Г., старший науковий співробітник, Золотаренко А. В., завідувач відділом Музей «Бабин Яр», Страховчук О. Ю., завідувач відділом утримання території, Бондар С. В., робітник з благоустрою (див. фото 7-10) з дна відрогу Реп'яхового яру були відкопані та підняті 77 меморіальних плит та надгробних пам'ятників (див. Додаток 2). Підняті з яру меморіальні пам'ятки були відчищені та відмиті від бруду і виставлені вздовж Дороги скорботи, що веде від будівлі колишньої контори єврейського кладовища по вул. Мельникова, 44, до пам'ятного знаку «Менора» (див. фото 11).

27 вересня 2017 р., напередодні 75-х роковин трагедії Бабиного Яру у Києві, Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» презентував лапідарій з могильних пам'ятників колишнього Лук'янівського єврейського кладовища, знайдених в Реп'яховому яру.

В презентації взяли участь посол Держави Ізраїль в Україні Еліав Белоцерковський, заступник Міністра культури України Тамара Мазур, генеральний директор Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» Борис Глазунов, керівник Благодійного фонду «Меморіал Голокосту «Бабин Яр» Марек Сівець, Директор Департаменту культури КМДА Діна

¹³ ДАК. - Ф. Р-1, оп. 8, сир. 149, арк. 99.

¹⁴ Некрасов Виктор. По обе стороны океана. Записки зеваки. Саперлипопет. - М., 1991. - С. 186.

¹⁵ Мицель М. Общины иудейского вероисповедания в Украине (Киев, Львов: 1945-1981гг.). - К., 1998. - С. 116.

Попова, голова Шевченківської районної в місті Києві державної адміністрації Олег Гаряга та представники єврейської громади Києва (див. фото 12-15).

«Для історії важливий не лише процес її збереження, а й відновлення втраченого. Якщо наша з вами пам'ять про минуле — це фундамент історичної справедливості, то створення Лапідарію можна назвати одним із кроків на цьому шляху», – сказав генеральний директор Національного історико-меморіального заповідника Борис Глазунов.¹⁶

Посол Ізраїлю Еліав Белоцерківський зазначив, що цвинтар, надгробки якого наразі відновлюються, був "одним з центрів пам'яті про процвітаючу єврейську громаду Києва на рубежі XIX-XX століть". На ньому в 1904 році було поховано знаменитого цукрозаводчика, філантропа Лазаря Бродського. Також у грудні 1917 року поховали єврейського вченого і громадського діяча, засновника партії "Поалей Ціон" Беру Бороха. У 1963 році його перепоховали на цвинтарі Кіннернет (Ізраїль). Також на кладовищі було поховано видатного єврейського громадського діяча, лікаря-офтальмолога М. Е. Мандельштама, видатного юриста А. Гольденвейзера. "Усі ці відомі люди символізують квітучу культуру, яку, на жаль, було майже повністю знищено внаслідок нацистського вторгнення. Мільйони євреїв, які були вбиті нацистами та їхніми поплічниками, не знайшли ні своєї особистої могили, ні свого надгробного каменю. Вони залишилися в масових похованнях на дні ровів. Тому те, що наразі планується вшанувати їхню пам'ять, встановивши в Бабиному Яру надгробки з Лук'янівського єврейського кладовища, має глибоку символіку: вони наче заново посмертно долучаються до Київської єврейської громади, об'єднуються зі своїми попередниками і пам'яттю нащадків», – сказав Еліав Белоцерківський.¹⁷

Таким чином, розпочато створення на території Національного історико-меморіального заповідника „Бабин Яр” лапідарію з меморіальних плит та надгробних пам'ятників колишнього Лук'янівського єврейського кладовища, яке було німим свідком трагічних подій у Бабиному Яру.

Будівлі та елементи благоустрою на території кладовища

Спорудження перших будівель та елементів благоустрою Лук'янівського єврейського кладовища відбувалося комплексно, на підставі проектних і кошторисних документів, погоджених у квітні 1893 р. Київським губернським

¹⁶ Лапідарій з могильних пам'ятників колишнього Лук'янівського єврейського кладовища, знайдених в Реп'яховому яру [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://babynyar.gov.ua/1> (відвідано 10. 10. 2017 р.)

¹⁷ Лапідарій з могильних пам'ятників колишнього Лук'янівського єврейського кладовища, знайдених в Реп'яховому яру [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://babynyar.gov.ua/1> (відвідано 10. 10. 2017 р.)

правлінням. Зокрема, на плані 1892 р. (іл. 2) показано попередні міркування стосовно розміщення необхідних для нового єврейського кладовища приміщень.

На наведеному фрагменті можна бачити головний вхід до кладовища та прилеглий до нього майданчик, навколо якого зображено будівлі літ. «А» («предполагаемое каменное одноэтажное здание для смотрителя»), літ. «Б» («предполагаемое каменное одноэтажное здание для отпевания покойников»), літ. «В» («предполагаемое каменное одноэтажное здание для обмывания покойников»). Поруч було передбачено приміщення літ. «Г» і «Д» («предполагаемые деревянные холодные службы»).

Проекти усіх перелічених корпусів наведено (іл. 3-5) склав відомий київський архітектор *Володимир Миколайович Ніколаєв* (1847-1911), автор численних проектів храмів, громадських споруд, прибуткових будинків та особняків. Серед його найбільш значних витворів у Києві можна назвати Трапезну церкву Києво-Печерської лаври, забудову Покровського жіночого монастиря, Купецьке зібрання (нині Національна філармонія), особняки на вул. Михайла Грушевського, 18 і 20 та Банковій, 2, участь у спорудженні Володимирського собору й пам'ятника Богдану Хмельницькому тощо. В. М. Ніколаєв був також активним громадським діячем, упродовж тривалого часу входив до складу Київської міської думи, на початку ХХ ст. обіймав посаду директора Київського художнього училища.

Як видно з креслень, архітектор враховував обмежені кошти і мав намір надати будівлям спрощених форм так званого «цегляного стилю», де основним декоративним засобом опорядження є візерунок цегляної кладки. Так само В. М. Ніколаєвим було вирішено й цегляну стіну навколо території кладовища з вхідною аркою та брамою (іл. 6). Напівциркульна брама мала отримати загальну висоту 2 саж. 1 арш. (близько 5 м).

Як засвідчують подальші події, попередній проект було реалізовано зі значними змінами. Їх вносили під час будівництва упродовж 1890-х рр. «у робочому порядку», оскільки в архівній справі не залишилося свідчень про повторне погодження проекту. Це, скоріш за все, стало можливим з огляду на невелике містобудівне значення об'єкта та чималу суспільну вагу замовників (провідних єврейських меценатів) і академіка архітектури Ніколаєва.

Отже, зрештою одноповерховий будинок для ритуального обмивання був перенесений дещо вглиб кладовища, до нього вела алея від центральної брами. Що ж до приміщення для кладовищенської контори, доглядачів та ритуалу відспівування, то всі ці функції було об'єднано в *двоповерховому цегляному будинкові* ліворуч від алеї, котрий є *об'єктом даного дослідження*. Варто зауважити, що остаточний вигляд як будинків, так і брами, хоч і залишався у відповідності до «цегляного стилю», але набув значно більшої виразності, художньої досконалості та навіть певної монументальності (очевидно, ці зміни зробив В. М. Ніколаєв за бажанням замовників). Зокрема, головний вхід до

конторського будинку набув вигляду напівциркульного порталю, його силует пожвавили цегляні аттикові надбудови над карнизом (див. фото б).

Фактична територія Лук'янівського єврейського кладовища виявилася набагато більшою, ніж на первісному плані (цьому сприяв вільний від забудови простір навколо неї). Кладовищенський мур було значно подовжено по фронту вулиці Великої Дорогожицької та на бічні межі; з південно-східного боку спорудили ще одну цегляну браму, аналогічну головній (див. фото 3-4).

Історичні зображення свідчать про те, що досліджуваний будинок контори й доглядачів кладовища спершу мав менший об'єм у порівнянні з наявним виглядом. Його головний (східний) фасад був симетричним, мав центральний проріз із головним порталом та по три прорізи обабіч нього. Південне крило – двоповерхове, під північним крилом влаштовано підвал. Функціонально цей будинок мав об'єднувати в собі ритуальну залу (за сприятливої погоди ритуали могли відбуватися просто неба), офісні приміщення, архів кладовищенського діловодства, житлові помешкання доглядачів.

Благоустрій Лук'янівського єврейського кладовища істотно постраждав у 1932 р., коли завод «Більшовик» отримав дозвіл Київської міськради на демонтаж цегляної стіни навколо цього цвинтаря з використанням цегли для своїх будівельних потреб. Керівництво заводу обіцяло натомість спорудити огорожу з іншого матеріалу, але виконувати свою обіцянку не поспішало, через що після знесення частини муру по фронту вулиці Мельникова цвинтар неможливо було захистити від проникнення худоби й злочинних елементів. Дізнавшись про таке неподобство, президія міськради заборонила подальше руйнування стіни та спеціальною постановою зобов'язала директора заводу «протягом декади встановити нову огорожу на місці старої».¹⁸ Зрештою, замість значної частини кам'яної стіни кладовища вздовж вулиці Мельникова з'явився дерев'яний паркан. Цегляні стіни збереглися тоді лише з боку сусіднього караїмського кладовища та з південно-східного боку єврейського цвинтаря (разом з бічною брамою).

У вересні 1941 р. досліджуваний будинок став німим свідком сумної ходи тисяч приречених євреїв до Бабиного Яру. По війні, як уже було відзначено, міська влада вирішила ліквідувати Лук'янівське єврейське кладовище. У 1963 р. територію замитого ліжища Бабиного Яру з парного боку вулиці Мельникова та значної частини знищених єврейського й караїмського цвинтарів було передано Управлінню зеленої зони (рішення Київського міськвиконкому №1603 від 5.10.1963 р.); тут був запроектований великий районний парк зі спортивно-розважальним комплексом. Згідно з експлікацією детального проекту

¹⁸ ДАК. -Ф. Р-1, оп. 1, спр. 4105, арк. 1.

планування території, складеного інститутом «Київпроект» у 1965 р., у новому парку мали розміститися спортивний корпус, відкритий літній плавальний басейн, футбольне поле, тренувальний каток, тенісні корти, волейбольна та баскетбольна площадки, гральні павільйони, кав'ярня, літній кінотеатр, танцювальна площадка тощо. При цьому досліджуваний будинок контори не збиралися використовувати – було передбачено його знесення під розташування волейбольних майданчиків.

Але проект парку був здійснений далеко не повністю. Ймовірно, до відмови від його розважальних функцій спрочинили ті обставини, що наступного 1966 р. до трагічних подій у Бабиному Яру було привернуто значну увагу, вперше опубліковано роман-документ А. Кузнецова «Бабий Яр», вирішено встановити монумент у пам'ять жертв масових вбивств. Внаслідок цього територію вздовж сучасної вулиці Олени Теліги було організовано як мальовничий парк відпочинку з упорядкованими доріжками, майданчиками, тополевыми алеями. Ріг вулиць Мельникова та Олени Теліги взагалі залишався до будівництва станції метро «Дорогожичі» порожнім; понад східним відгалуженням Бабиного Яру біля фронту вулиці Мельникова було обладнано районну трансформаторну електростанцію (тепер – вул. Мельникова, 52).

Тим часом на колишньому караїмському кладовищі та на західній частині колишнього єврейського кладовища розпочалося почергове будівництво спортивного комплексу (первісна адреса будівництва – вул. Мельникова, 88; на початку 1980-х рр. внаслідок зміни нумерації парного боку вулиці комплекс отримав №46-48).

Початковий відвід земельної ділянки площею близько 0,6 га Центральної Раді добровільного спортивного товариства «Авангард» відбувся згідно рішення міськвиконкому №1017 від 28.07.1964 р.; ділянку було вилучено з паркової території. На ній споруджено триповерховий спортивний корпус із двома залами та басейном за типовим проектом 2С-09-8, розробленим «Союзспортпроект» 1961 р.; прив'язка «Київпроект».¹⁹ Корпус було підключено до всіх комунальних мереж. У ході будівництва були знесені колишній будинок караїмського кладовища й прилегла частина кладовищенської стіни; ліквідовано велику кількість поховань. Виконавець робіт – трест «Київміськбуд» №1 – у вересні 1965 р. повідомляв: *«Осмотром территории на месте установлено, что имеется большая плотность захоронения. Судя по памятникам, последние захоронения произведены в 1939 году. По консультации с бюро похоронного обслуживания гор. Киева и санэпидстанцией, к началу строительства должны быть убраны все надгробные памятники и произведено перезахоронение трупов»*.²⁰ Позаду спортивного корпусу, на відстані 220 м від червоної лінії забудови, розміщено

¹⁹ ДАК. - Ф. Р-6, оп. 3, спр. 3837, арк. 1, 2.

²⁰ Там само, арк. 3.

спортивно-технічні приміщення (нині – спортивно-технічний центр на вул. Мельникова, 46-а).

Поряд, на вулиці Мельникова, 42, на великому просторі, що являє собою частину колишнього єврейського кладовища, з 1980-х рр. ведеться будівництво висотного апаратно-студійного комплексу (АСК) Київського телебачення (архітектор О. В. Комаровський та ін.), нині – Національна телекомпанія України.

В ході згаданих подій було переглянуто й долю будинку кладовищенської контори. Якщо колишню огорожу кладовища вздовж вулиці Мельникова повністю розібрали то досліджуваній будинок не було зруйновано.

Аналіз планів різних років показує, як на просторі навколо досліджуваного будинку зникали ознаки колишнього цвинтаря. Кінець-кінцем, під час розбудови спортивного комплексу приміщення кладовищенської контори перетворили на відповідну базу з готелем-гуртожитком для спортсменів. З цією метою будинок було розширено цегляною прибудовою на 5 прорізів з північного боку. Прибудова має 2 поверхи й підвал. Проект і точну дату цієї реконструкції в архівах не виявлено, але з найбільшою ймовірністю її можна датувати 1980-ми рр.

На фото № 6 можна бачити сучасний вигляд досліджуваної споруди. Проте, зрештою, під час підготовки до відзначення 75-ї річниці трагічних подій у Києві, Кабінет Міністрів України прийняв ухвалу щодо передачі будівлі на вулиці Мельникова, 44 до сфери управління Міністерства культури з подальшим закріпленням її за Національним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» на правах оперативного управління (розпорядження КМУ від 8 червня 2016 р. № 427-р., наказ Міністерства культури України № 526 від 11.07.2016 р.).

Протокольними рішеннями Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру від 13.09.2016 р. та від 02.11.2016 р. було дано доручення по відведенню Заповіднику земельної ділянки по вул. Мельникова, 44, та забезпеченню проведення ремонтно-реставраційних робіт на будівлі контори колишнього єврейського кладовища по вул. Мельникова, 44, у м. Києві для створення Меморіального музею пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» і відтворення втраченої пам'ятки архітектури «В'їзна брама до єврейського кладовища» на його території.

У 2017-2018 рр. генеральний проектувальник – ТОВ «Компанія «Раден», – на замовлення НІМЗ «Бабин Яр, – розробив проектну документацію «Реставрація та пристосування пам'ятки архітектури місцевого значення (охор. № 641-Кв) – будинку контори єврейського кладовища по вул. Мельникова, 44 у місті Києві» (іл. 7) та проект будівництва В'їзної Брами до колишнього єврейського кладовища (іл. 8). Майстерня музейних проектів Олександра Антонця розробила ескізний дизайн-проект експозиції «Меморіальний музей пам'яті жертв Бабиного Яру» (іл 9-10).

Для містобудівної ситуації біля досліджуваного будинку важливе значення мали події 1991 р., коли поблизу відгалуження Бабиного Яру було утворено меморіальну зону навколо пам'ятного знаку «Менора» – юдейського символу на знак скорботи про розстріл у Бабиному Яру євреїв 29-30 вересня 1941 р. (монумент встановлено під час відзначення 50-річчя події; архітектор Ю. А. Паскевич, художники Я. Левіч, Б. Гіллер та ін.). Від проїжджої частини вулиці Мельникова до «Менори» було спеціально влаштовано й вимощено пішохідний шлях між будинками № 44 і № 42. У 2016 р. цей шлях був заново благоустроєний зі встановленням ліхтарів характерної форми та перетворений на символічну «Дорогу скорботи». Шлях має безпосередній зв'язок із входом на територію досліджуваного об'єкта. Орієнтовно на початку «Дороги скорботи» була розташована кладовищенська брама, що не зберіглася.

Надзвичайно важливим є гарантування збереження історичних пам'яток на цвинтарях, яке може бути забезпечене фаховим доглядом. Інвентаризація цих поховань, підтримка ландшафту кладовищ, догляд за окремими могилами – все це збереже культурну спадщину як окремого міста, так і всієї держави і буде свідчити про культурний рівень нашого суспільства. Необхідними є також проведення інтернаціональних, інтердисциплінарних досліджень з проблем охорони історичних цвинтарів,²¹ на яких можливий обмін практичним досвідом вирішення подібних проблем у різних країнах²², де такі дослідження на державному рівні проводяться вже десятки років.

²¹ Узагальненням некрополезнавчих студій, науковців та активістів Товариства охорони пам'яток історії та культури є перша колективна монографія “Некрополі України”. – Київ: УТОПІК, 1999 р.-287 с. Вона присвячена опису історії некрополів Києва, Харківщини, Одещини, Львівщини, Івано-Франківщини, Тернопільщини та Чернівецьчини. Окремо подана характеристика поховань представників різних національних меншин та віросповідань, що мешкали у названих місцевостях. Дану тему опрацьовують дослідники: Л. Проценко, В. Головань, А. Карнабід, І. Дивний, І. Сапожников, Б. Андрушків, Ю. Ходорковський та інші.

²² Так, наприклад, у Німеччині ще у 1952 р. спеціально створена Комісія у справах цвинтарів нарахувала 1700 єврейських цвинтарів на тодішній території країни. Станом на 2002 р. у ФРН є 2000 єврейських цвинтарів із 600.000 збережених стел. Протягом 30-ти років тут проводяться роботи із фотодокументації та розшифрування написів на стелах. Її проводять різні групи, інституції, окремі персони. Залучається також єврейська громадськість та наукові установи. Створено також Центральний архів з дослідження євреїв у Німеччині, який зводить та систематизує всю одержану інформацію. Станом на 1995 р. 1/5 всіх збережених стел була зафіксована та перекладена. Нині всі цвинтарі є зафіксовані та коротко описані // Peter Honigmann, *Die Zentralisierung der Information über Projekte zur Dokumentation jüdischer Grabinschriften auf dem Gebiet der Bundesrepublik Deutschland.* – Conference Internationale sur le Partimoine Juif Europeen, Paris, 26–28. Jan. 1999. Найбільш відомими є наукові публікації німецьких авторів: А. Нахми, Г. Гайманна, Ю. Шоепса, П. Гонігманна, Е.Г. Льовенталя, М. Броеке, А. Діаманта, Н. Бамбергера, Д. Бонді, Г. Геінеманна та інших. Території цвинтарів належним чином доглядаються. Так, наприклад, більше 10-ти років найбільшим єврейським

цвинтарем Європи Берлін–Вайсензее (площею 42 га та з 115.000 поховань) опікується єврейська громада міста, Товариство з охорони та збереження пам'яток Берліна. До цього залучається фінансова допомога землі та країни, приватні пожертви, використовується праця військових та найманих сезонних робітників, які проводять роботи із утримання стел в належному стані, догляд за алеями та доріжками та рослинністю. Фахівці проводять необхідні реставраційні роботи // Christa Ringkamp, *Jüdische Friedhof Weißensee*. – S. 71 // Berlin. *Denkmalschutz und Denkmalpflege: Gehrig Verlagsgesellschaft mbH*. – 2001. – 207 s. У Польщі у 1989 р. у межах літньої обмірної практики на 3 курсі з предмета “Історія польської архітектури” студентами архітектурного факультету Краківської політехніки було виконано 80 архітектурних інвентаризацій та проведено фотофіксацію 120 вибраних надгробків з кінця XVIII – початку XX ст. на єврейському цвинтарі в Перемишлі. Найбільш відомими є публікації польських авторів: А. Тицінські, М. Краєвської, С. Нецеї, Я. Шуберта, П. Пенцаковського, Л. Гондо, С. Гжибовського та інших. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9621/1/35.pdf> (відвідано 18 08 2017).

**Рішення виконкому Київської міської ради депутатів трудящих
«Про ліквідацію Копиловського та старо-єврейського – Караїмського
кладовищ» № 988 від 26 червня 1962 р.**

ДАК. – Ф. Р-1, оп. 8, спр. 149, арк.. 99-99 зв.

Р І Ш Е Н Н Я № 988

ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ

дв. Ізв'іт 19 *62* р.

"Про ліквідацію Копиловського та старо-єврейського – Караїмського кладовищ."

Враховуючи, що Копиловське кладовище, яке розташоване по вул. Захарівській № 1, ще в 1927 році закрито для дальших захоронень, а старо-єврейське – Караїмське, розташоване по вул. Мельника № 82-86, закрито у 1937 році і зараз перетворилось в зарослі диких чагарників і дерев, а більшість надмогильних споруд зруйновано ще під час німецької окупації, Виконком Київської міської Ради депутатів трудящих, на підставі інструкції Держплану Української РСР від 28 липня 1958 року "Про порядок захоронення і утримання кладовищ в населених пунктах Української РСР."

П О С Т А Н О В Л Я Є:

1. Копиловське кладовище розташоване по вул. Захарівській № 1 та старо-єврейське – Караїмське кладовище розташоване по вул. Мельника № 82-86, на прогати 1962 року ліквідувати.
2. Території бывшего Копиловського кладовища площею 1,5 га та старо-єврейського – Караїмського площею 26,9 га передати Управлінню Зеленої Зони для утворення на них скверу та парку відпочинку.
3. Начальнику Контори поховального обслуговування/ т.Шевалгін/
 - а/ Оголосити через газету "Вечірній Київ" про ліквідацію зазначених кладовищ з повідомленням громадян, які бажають забрати надмогильні споруди, встановлені на могилах їх родичів, захоронених на цих кладовищах.
 - б/ Перезахоронення останків 55 трупів, захоронених на старо-єврейському – Караїмському кладовищі в 1948-1949 роках, по бажанню близьких родичів перевести за рахунок коштів Контори поховального обслуговування.
 - в/ Надмогильні споруди, які залишаться безгосподарними / пам'ятники, плити, ограти/ після 1 січня 1963 року зняти та оприходувати.
 - г/ Для оцінки надмогильних споруд, що підлягають зняттю утворити комісії в складі:

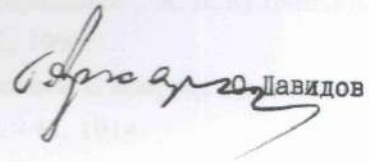
Література та документи

1. Техкерівника Контори поховального обслуговування
тов.Гринберга Є.Л. /Голова/.

2. Головного інженера Комбінату мйстерень і квітництва
тов.Аристархова В.Н.

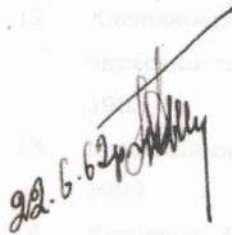
3. Наглядача старо-єврейського - караїмського кладовища
тов.Мильцевої Н.А.

Голова виконавчого комітету
Київської міської Ради
депутатів трудящих

 Давидов

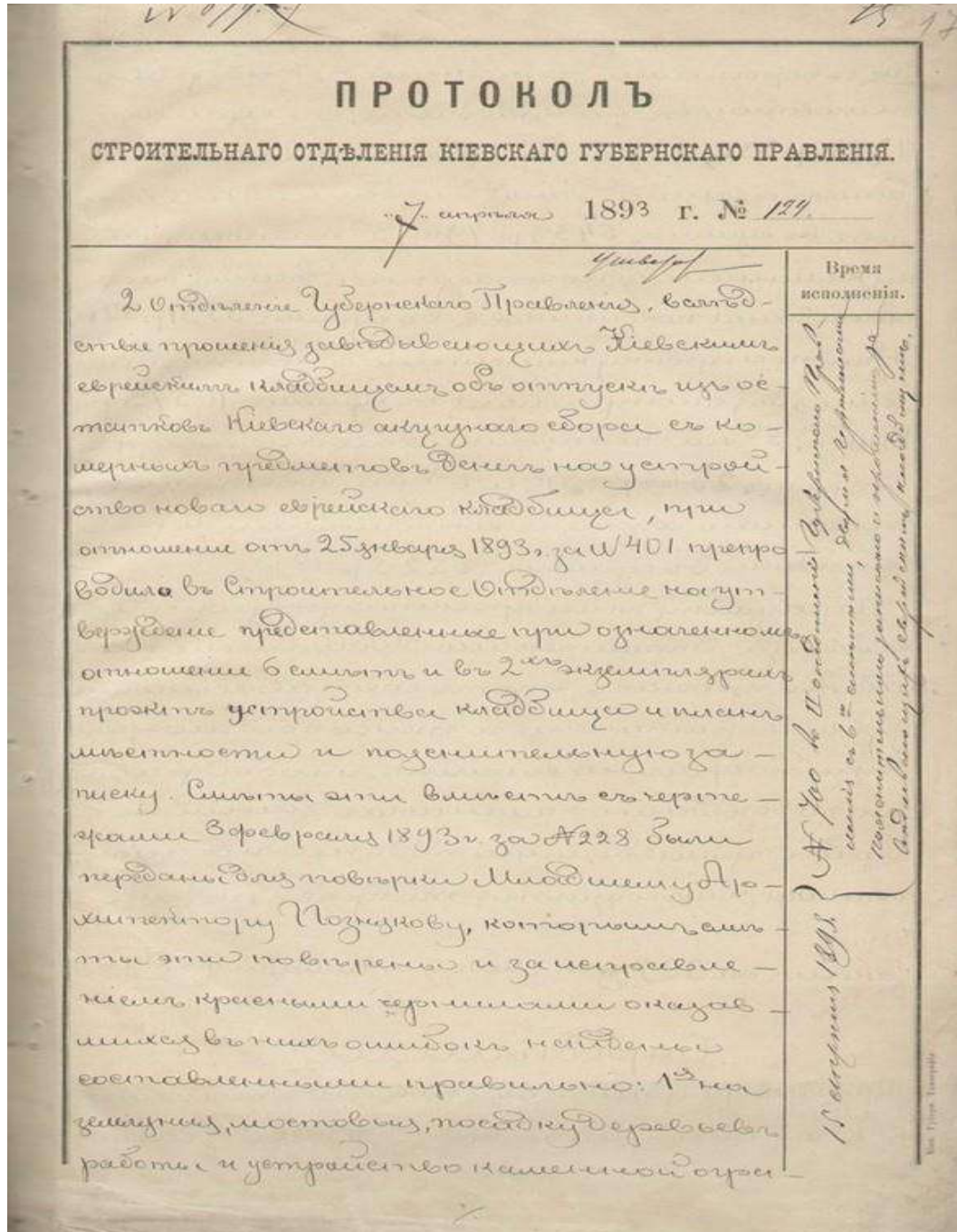
Секретар виконавчого комітету
Київської міської Ради
депутатів трудящих

Б.Єрмолович

22.6.62

Ілюстрація 1

Протокол будівельного відділення Київського губернського правління щодо облаштування нового єврейського кладовища в м. Києві. 7 квітня 1893 р. ДА Київської області, Ф-1 оп. 228, спр. 232, арк. 17-18

да съ воротами, деревянными заборами
и мостиками на кладбище въ сумми
17860 р. 85 к.; 2^я на постройку каменнаго
одноэтажнаго здания для однихъ тру-
новъ въ сумми 5439 р. 79 к.; 3^я на построй-
ку каменнаго одноэтажнаго здания для
отдыхающихъ покойниковъ въ сумми 5531 р. 32 к.,
4^я на постройку каменнаго одноэтажнаго
зданія для смотрителей въ сумми 10573 р.
18 коп.; 5^я на постройку хозяйственныхъ зданий
въ сумми 2566 р. 35 к. и 6^я на постройку
деревянаго сараја съ конюшницею и ре-
тириваши въ сумми 3525 р. 18 к.

По разсмотрѣннн проекта устройства
кладбища, Строительнаго Вѣдѣніемъ не
сдано прозито этотъ съ навлеченнымъ
удовлетворительно и таковой можеть
быть одобренъ, но съ тѣмъ, что обо работѣ
по возведенію каменныхъ зданий и
справки произведеніемъ подъ надобностію
теплицы, ильтоушено на то право по зако-
ну.

Законоу. от 309 уст. Медици. Полици (т. XIII)

Опредѣлили:

Прозито устройство новаго еврейскаго
кладбища въ Лукьяновскомъ г. Киевѣ у част-

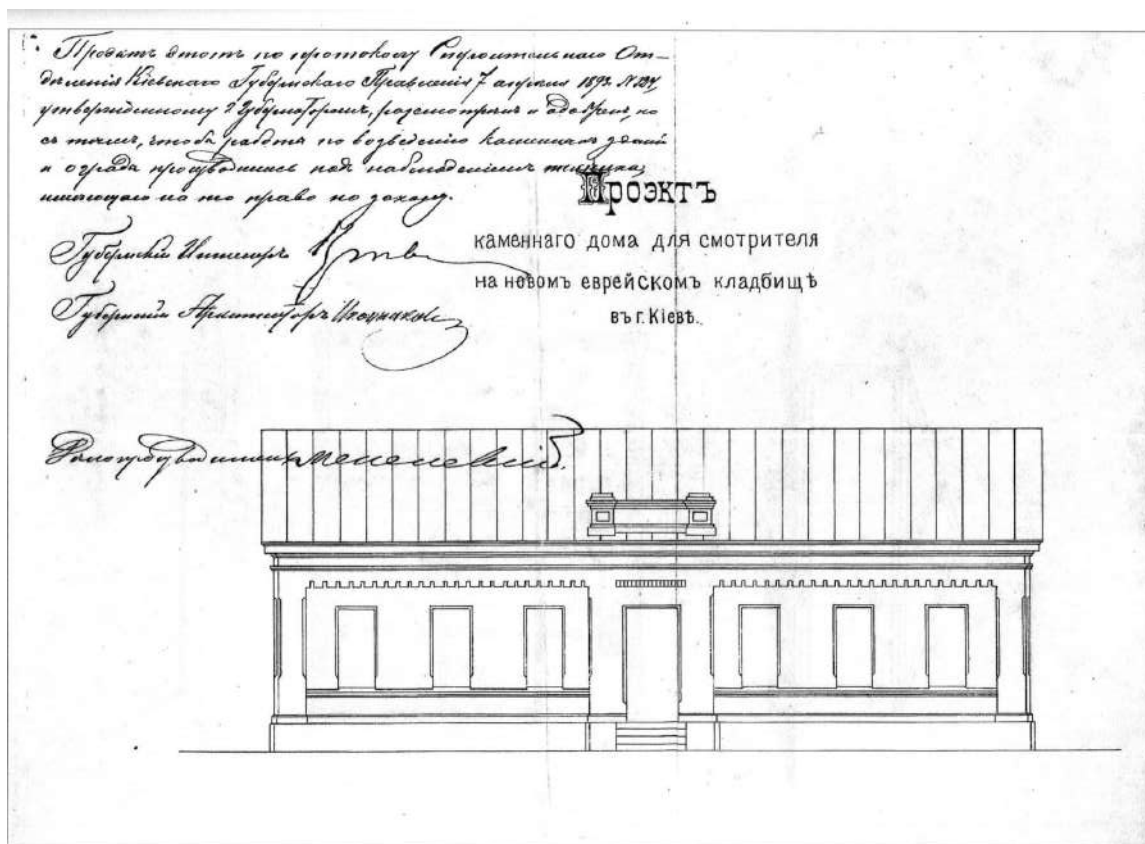
ны одобритъ за указанными условиями,
 означенныя же вещи считатьъ утвердить:
 1^ю въ суммѣ семнадцати тысячъ восемьсотъ шестиде-
 сяти руб. восьмидесяти трехъ коп. (17860 р. 83 к.); 2^ю въ
 суммѣ пяти тысячъ четыреста тридцати девяти
 руб. семидесяти девяти коп. (5439 р. 79 к.); 3^ю въ суммѣ
 пяти тысячъ пятисотъ тридцати однаго руб. тридцати
 двухъ коп. (5531 р. 32 к.); 4^ю въ суммѣ десяти тысячъ
 пятисотъ семидесяти трехъ руб. восемнадцати коп.
 (10573 р. 18 к.); 5^ю въ суммѣ двухъ тысячъ пятисотъ
 шестидесяти шести р. тридцати пяти коп. (2566 р. 35 к.)
 и 6^ю въ суммѣ трехъ тысячъ пятисотъ двадцати
 пяти р. восемнадцать коп. (3525 р. 18 к.), о чемъ
 съдѣлать на снѣжкахъ надписи и препроводить
 ихъ вышестъ съ заведѣвающимъ делами
 копіями чертежей, наденительного запис-
 кого и праченіемъ развѣдывающимъ слесей-
 скимъ калѣбникомъ во 2 видѣленіе губ. Прав-
 ленія, въ силу дѣлствіе откомандъ за №401.

Губернскій Инженеръ *Кру...*

Губернскій Архитекторъ *Жо...*

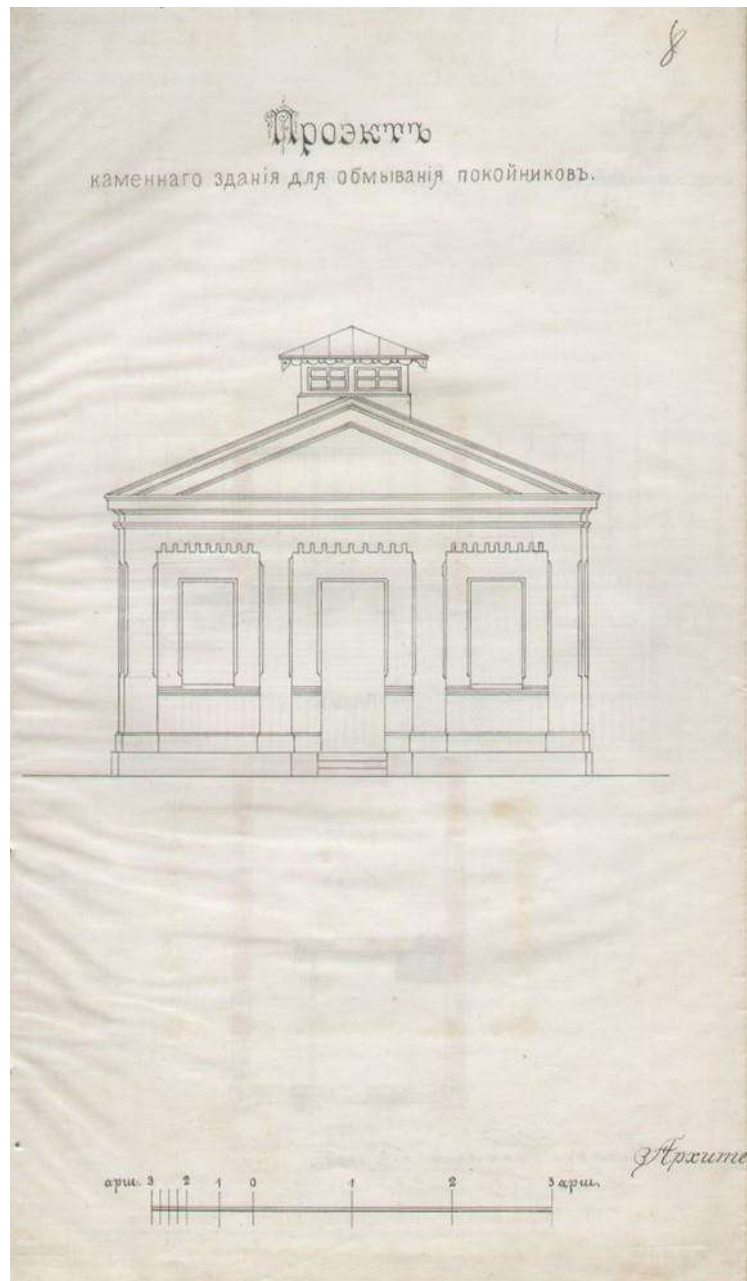
Директоръ *неисполн.*

Ілюстрація 3

Проект будинку наглядача на новому єврейському кладовищі в м. Києві. 1892 р.
ДА Київської області, Ф-1 оп. 228, спр. 232, арк. 12, 13, 14

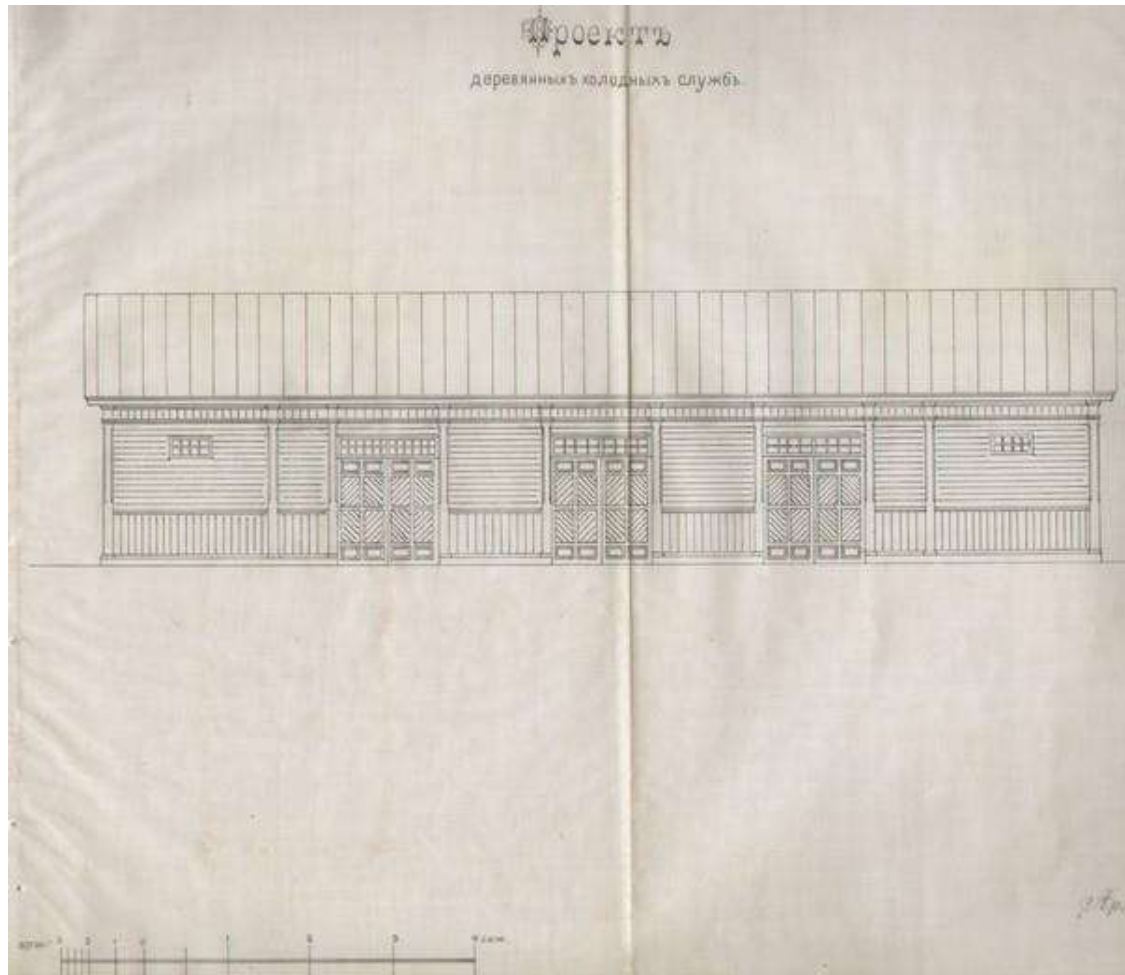
Ілюстрація 4

Проект кам'яного будинку для відспівування небіжчиків на новому єврейському кладовищі в м. Києві. 1892 р.

ДА Київської області, Ф-1 оп. 228, спр. 232, арк. 7-7зв., 8зв.

Ілюстрація 5

**Проект дерев'яних холодильних служб на новому єврейському кладовищі в м. Києві.
1892 р.**

ДА Київської області, Ф-1 оп. 228, спр. 232, арк. 9-9зв., 10-10зв., 11-11зв.

Ілюстрація 6

Проект кам'яної огорожі та воріт на новому Лук'янівському єврейському кладовищі у м. Києві. Автор проекту: архітектор В. Ніколаєв.
Державний архів Київської області Ф-1, оп.228, спр.232, арк.12.

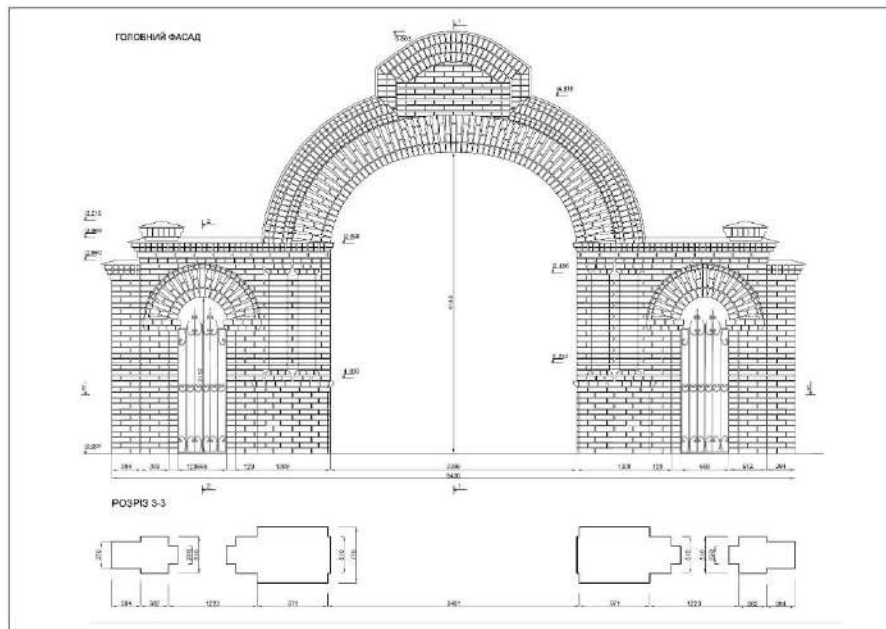
Ілюстрація 7

Реставрація та пристосування пам'ятки архітектури місцевого значення (охор. № 641-Кв) – будинку контори єврейського кладовища по вул. Мельникова, 44 у місті Києві. Фасад 1-6.

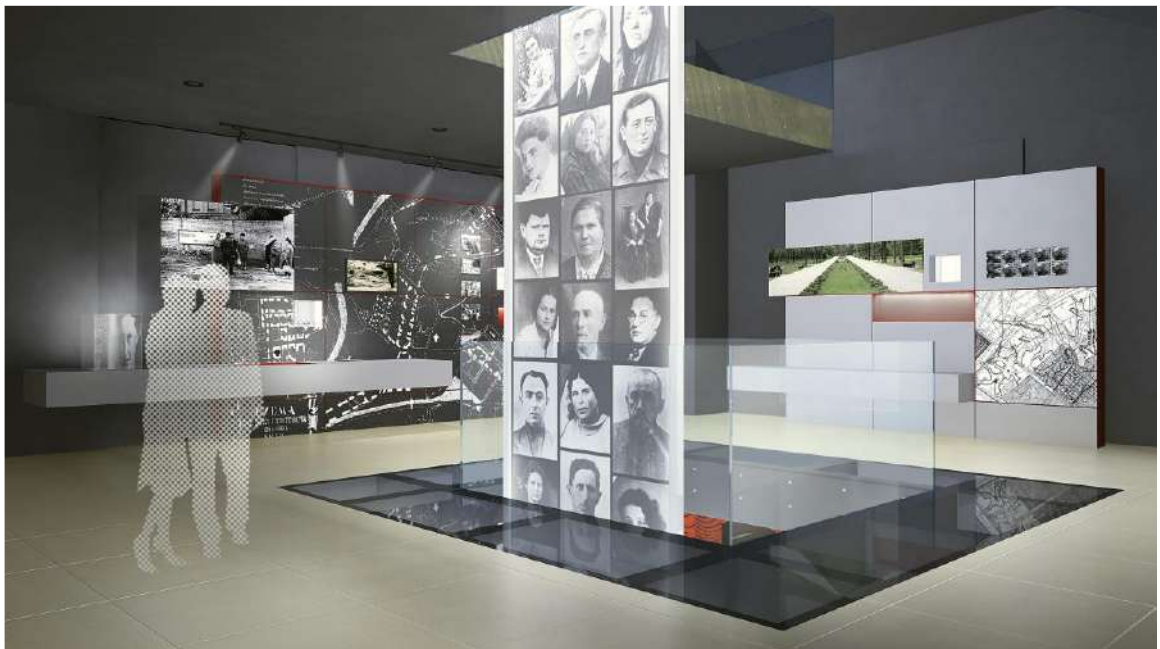
Автор проекту: ТОВ «Компанія «Раден».

Ілюстрація 8

Проект будівництва В'їзної Брами до колишнього єврейського кладовища
Автор проекту: ТОВ «Компанія «Раден».

Ілюстрація 9

Ескізний дизайн-проект експозиції «Меморіальний музей пам'яті жертв Бабиного Яру». Перспектива, 3-й рівень.
Автор проекту: Майстерня музейних проєктів Олександра Антонця

Ілюстрація 10

Ескізний дизайн-проект експозиції «Меморіальний музей пам'яті жертв Бабиного Яру». Загальний вигляд експозиції

Автор проекту: Майстерня музейних проектів Олександра Антонця

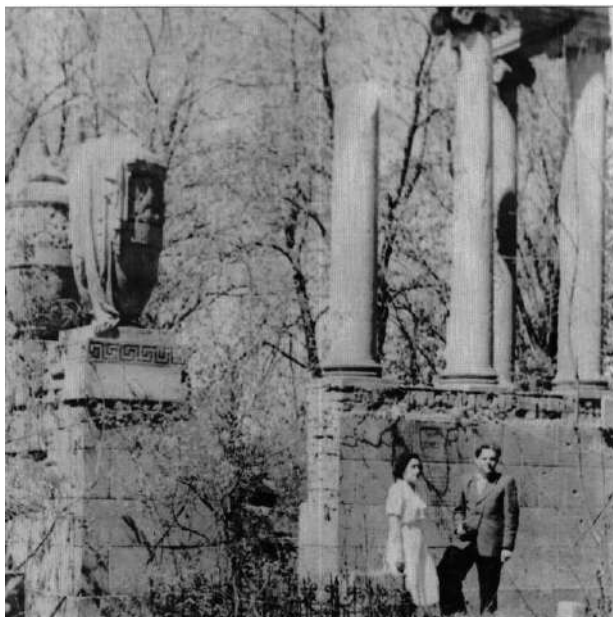

Фото 1. Залишки декоративних прикрас поховальної споруди на Лукянівському єврейському кладовищі. 1953 р.

Джерело: видавництво «Варто».

Фото 2. Будівля склепу. Лукянівське єврейське кладовище. 1953 р.

Джерело: видавництво «Варто».

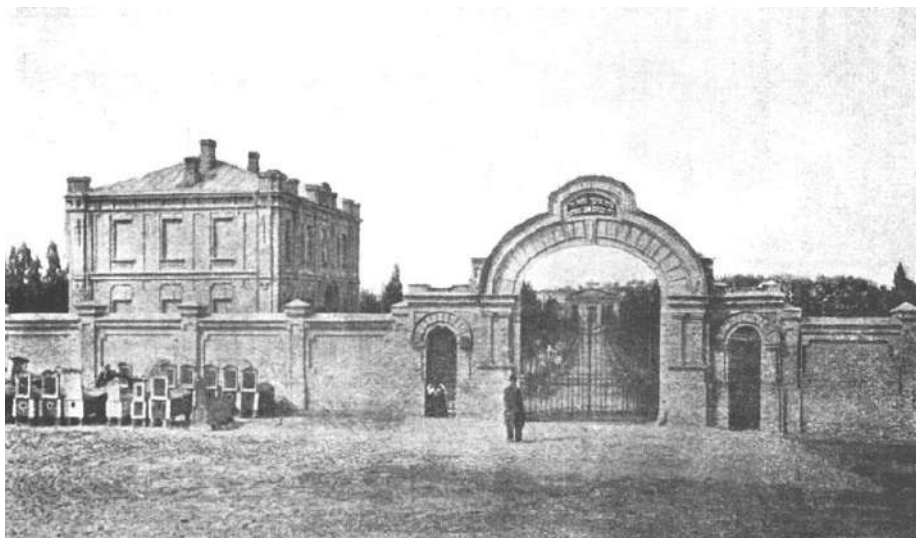

Фото 3. Кам'яна огорожа, входні ворота та кантора на Лук'янівському єврейському кладовищі. Початок XX ст.

Джерело: <https://de.wikipedia.org/wiki/>

Фото 4. Вулиця Мельникова в 1941 році, праворуч - вхід на єврейське кладовище з похованнями жертв погромів початку XX століття. Вдалині - будівля цвинтарної контори.

Джерело: <https://www.retroua.com>

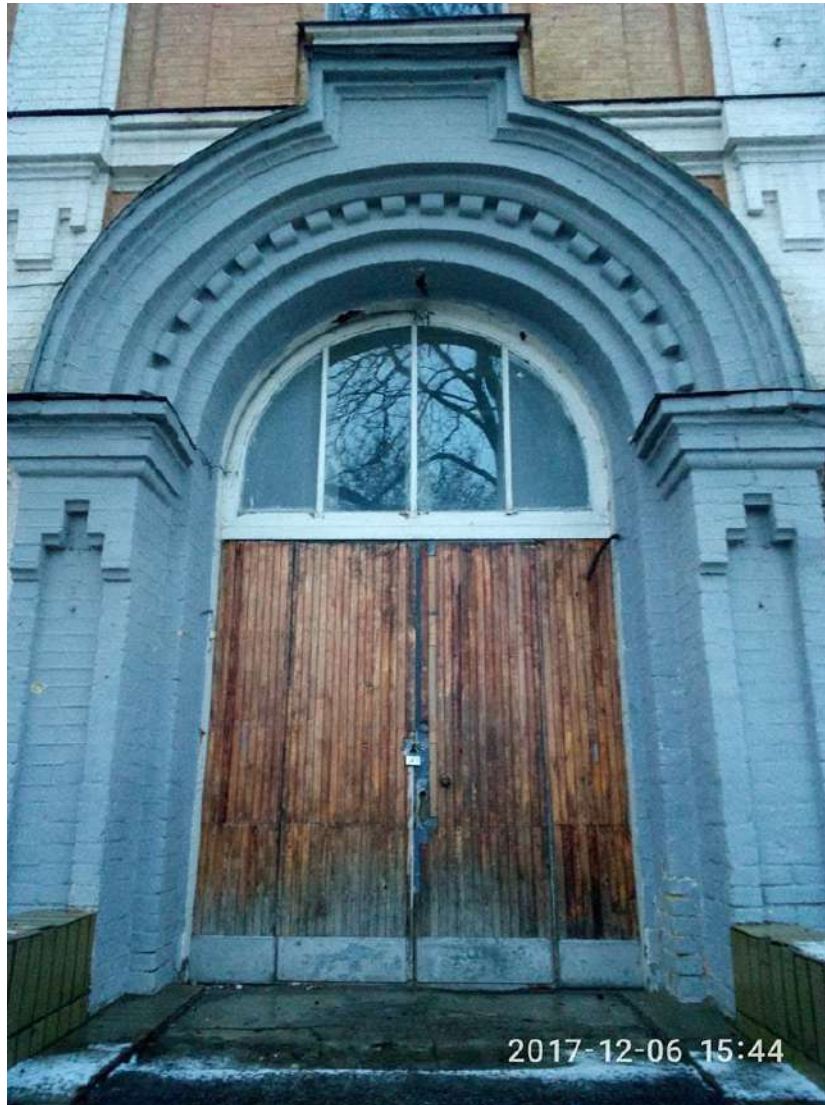

Фото 5. Головний вхід до конторського будинку Луянівського єврейського цвинтаря. 2017 р.
Фото Зеновія Паламара.

**Фото 6. Булинок контори Лук'янівського єврейського кладовища, вул. Мельникова 44. м. Київ, 2017 р.
Фото Зеновія Паламара.**

Відбудована «В'їзна Брама» до колишнього Лук'янівського єврейського кладовища, 2018 р. Фото Зеновія Паламара.

Фото 7. Працівники НІМЗ «Бабин Яр» відкопують меморіальні плити та надгробні пам'ятники в Репяховому яру. Зліва на право: Володимир Корнелюк, Зеновій Паламар, Михайло Гутор, Борис Глазунов.
Фото Артура Золотаренка.

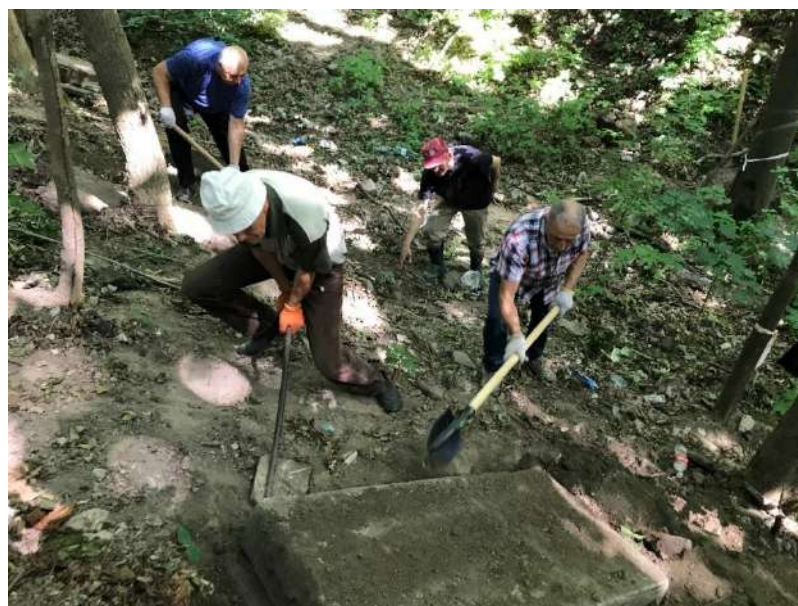

Фото 8. Працівники НІМЗ «Бабин Яр» відкопують меморіальні плити та надгробні пам'ятники в Реп'яховому яру.
Зліва на право: Зеновій Паламар, Ігор Литвин, Андрій Ткачук, Михайло Гутор.
Фото Артура Золотаренка.

Фото 9. Витягування меморіальних плит та надгробних пам'ятників з Реп'яхового яру. Михайло Гугор (крайній ліворуч), Володимир Корнелю (крайній праворуч). Фото Артура Золотаренка.

Фото 10. Встановлення меморіальних плит та надгробних пам'ятників вздовж Дороги скорботи на території НІМЗ «Бабин Яр». З ліва на право: Ігор Литвин, Володимир Корнелюк, Борис Глазунов. Фото Артура Золотаренка.

Фото 11. Встановленні меморіальні плити та надгробні пам'ятники вздовж Дороги скорботи на території НІМЗ «Бабин Яр». 27. 09. 2017 р.
Фото Артура Золотаренка.

Фото 12. Виступає генеральний директор НІМЗ «Бабин Яр» Борис Глазунов на презентації лапідарію меморіальних плит та надгробних пам'ятників встановлених вздовж Дороги скорботи. 27. 09. 2017 р.
Джерело: www.gha.com.ua

Фото 13. Виступає посол Держави Ізраїль в Україні Еліав Белоцерковський на презентації лапідарію меморіальних плит та надгробних пам'ятників встановлених вздовж Дороги скорботи. 27. 09. 2017 р.
Джерело: www.gha.com.ua

Фото 14. Виступає керівник Благодійного фонду «Меморіал Голокосту Бабин Яр» Марек Сівець. 27. 09. 2017 р.
Джерело: UKRINFORM

Фото 15. Представники єврейської громади Києва на презентації лапідарію меморіальних плит та надгробних пам'ятників встановлених вздовж Дороги скорботи.

Джерело: www.gha.com.ua

Фото Зеновія Паламара. Основний фонд НІМЗ «Бабин Яр» – 202-279.

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, h = 45-50. Напис: *«Соня Мойсеевна Эльберт. Родилась 19 декабря 1911 г. Скончалась 8 июня 1937 г.»*

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, h ≈ 120 см. Напис нерозбірливий.

Надгробок у вигляді витесаного з каменю монумента. H ≈ 80 см із закругленою верхівкою. З лицевого боку нерозбірливий напис.

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, h ≈ 75 см. Напис російською мовою: *«Фрида Мойсеевна Альперштейн, трагически погибшая на 16-ом году жизни 29 августа 1936 г. Ты как береза сломлена грозой, как одиноки мы оставлены тобою...».*

Фрагмент пам'ятника з шліфованого каменю. Н \approx 60 см. Напис російською мовою: «*Хаим Иосифович Городецкий. Род. 10/1 1878 г. Ск. 24/1 1920 г.*»

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, h \approx 100 см. Напис російською мовою: «*Л. Хорош (часткове пошкодження) 3 ноября 1919 г. на 65 г. жизни.*»

Надгробок у вигляді обрубаної частини 2-ох дерев, h \approx 70 см. Напис російською мовою: «*Самуил Борисович Воробей. Ск. 14/XII 1939 г. на 60 г. жизни.*»

Фрагмент пам'ятника з білого мармуру, h \approx 35-40 см. Напис російською мовою частково зберігся: «*Когда пала ты... Память о тебе будет... Ско....*».

Фрагмент пам'ятника майже квадратної форми, $h \approx 35$ см. Напис: «Студентъ Соломонъ Клементьевичъ Штенельбергъ. Невинная жертва павшая от рук палачей 29 ноября 1919 г.».

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, $h \approx 70$ см. Напис: «Доба Фроимовна Любомирская. Ск. 15 янв. 1920 г. 39 лет от роду. От скорбящих детей и внуков».

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, $h \approx 160$ см. Напис російською мовою: «Песя Фейга Ицковна Черевацкая. Ск. 1919 г. 6 января на 46 г. ж.». Крім того є напис на івриті.

Пам'ятник із чорного шліфованого каменю (розколотий на 2 ч., надбитий внизу зліва) п'ятикутної форми, $h \approx 65$ см. Напис російською мовою: «Берта Исаковна Дильдиш из Бара, 20 декабря 1938 г.».

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, $h \approx 110$ см. Напис: «Сюничка Козлов. Трагически погиб 20/X 1939 г. на 15 г. жизни. Сыночек тебя забрали от нас. Память о тебе будет жить в наших сердцах. От папы и мамы. Сюничка зачем.....наш дом».

Фрагмент пам'ятника з чорно-сірого каменю, надколотий внизу справа. Напис російською мовою: «Светлая память тебе на ... любящая незабвенн...Берточка ты оставила все... наших не...Память... не пом... твоих...».

Пам'ятник із чорного шліфованого каменю, $h \approx 120$ см. Напис російською мовою: «Х.Н.Гройнем Ск. 14/VI 1936 г.».

Монумент $h \approx 140$ см на підставці $h \approx 20$ см з сірого каменю. Напис нерозбірливий на івриті та рос. мовою: «Рейзена Аронова. Ск. 24/XII 1938 г.».

Частина пам'ятника з граніту у вигляді колони, $h \approx 150$ см. Напис рос. мовою: *«Розалия Яковна Круг Умерла 5/XI 1936 г. на 29 г.ж.»*.

Пам'ятник із сірого шліфованого каменю. Напис на івриті та рос. мовою: *«Перельман Абрам Хаимович. Ск. 26/X 39 г. На 59 г.ж. Дорогому мужу и папочке от тоскующих жены, дочерей, зятьев и внуков»*.

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, $h \approx 125$ см. Напис: *«Здесь покоится прах дорогого отца Шлема Гдалев Морговский, сконч. 25-го декабря.....»*

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, $h \approx 110$ см. Напис на івриті та російською: *«Б.М.Маркович Ск. 20/1 1939 Дорогому незабвенному мужу от любящей жены»*.

Пам'ятник конусоподібний із закругленою верхівкою із чорного шліфованого каменю. Н ≈ 100 см. Написи: На івриті, шестикутна зірка, російською мовою: «*Н.Д.Кагановский*».

Пам'ятник з сірого каменю, спереду темний і відшліфований, верхівка закруглена з виступами. Н ≈ 122 см. Напис на івриті та рос. мовою: «*Ш.М. Айзин. Умер 26/VIII 1936 г. на 66-м году жизни. Дорогой! Пам'ять о тебе умрет лишь вместе с нами.*».

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, h ≈ 110 см. Напис на івриті та рос. мовою: «*Ш.Х. Факторович. Ск. 30 января 1920 г.*»

Фрагмент пам'ятника чорно-сірого кольору з нешліфованого каменю, h ≈ 60 см. Містить залишки напису російською мовою: „...на 44 году жизни. Спи спокойно дорогая жена и добрая мать. Твой образ вечно будет жить в наших сердцах, согретых твоею любовью и лаской”.

Пам'ятник із чорного шліфованого каменю 5-тикутної форми, $h \approx 100$ см, написи на івриті та російською мовою: *«Л.Н. Крупник Ск. 8 февраля 1920 г.»*

Пам'ятник із чорного шліфованого каменю, закруглений зверху, $h \approx 115$ см, містить залишки фото круглої форми із зображенням жінки. Напис російською мовою: *«Лецинер Любовь Владимировна Ск. 15/VIII 39 г. Дорогая мамочка и сестра. Пам'ять о тебе будет вечно жить в сердцах наших. Скорбящие дети, братья и сестра.»*

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, частково шліфований, $h \approx 170$ см, написи на івриті. Напис російською мовою: *„Рухля Мойше Дувидовна Учитель. Род. 1860 г. Ск. 3/XI 1938 г. Дорогой матери и бабушке от детей и внуков“.*

Надмогильна плита і фрагмент пам'ятника з сірого каменю з табличкою з світлосірого мармуру. Маються написи на івриті та російською мовою: *«П.Я. Кимельфельд. Ск. 26/XI 1937 г. На память любимому и незабвенному мужу и отцу от скорбящих жены и детей».*

Монумент з відшліфованого чорного каменю.

Напис спереду рос. мовою: «Вайништейн Иона Львович. Ск. 6/VI – 39 г. Дорогому незабвенному мужу от любящей жены.»
Напис ззаду: „Иона Львович Вайништейн»,
h ≈ 90 см.

Пам'ятник із сірого каменю, h ≈ 70 см.
Напис рос. мовою: «1920...М.А. Могилевич. Убит в гражданской войне в 1920 г. на 24 г. ж.» Під пам'ятником тумба квадратної форми, h ≈ 25 см.

Пам'ятник (фрагмент) у вигляді тумби h ≈ 70 см, Напис рос. мовою: «Мендель Марцикович Лецинер Ск. 29/I 1937 г. на 47 г.ж. Скорбящие жена, дети, братья и сестры».

Массивний пам'ятник з відшліфованого граніту Н = 80см, Напис: «Берта Борисовна Рабинович Ск. 17/IX 1936 года на 61 году жизни. От скорбящих мужа, детей и внуков». Під пам'ятником масивна тумба h ≈ 60 см.

Массивний пам'ятник з відшліфованого граніту Н = 80см, Напис: «Бузя Борисовна Рутницкая Ск. 15/IX 1936 г. Під пам'ятником масивна тумба h ≈ 60 см., Напис: «Твой образ будет жить вечно в наших сердцах. От неутешных родителей, мужа и детей».

Пам'ятник з чорного відшліфованого каменю h ≈ 65 см.

Напис: «Израиль Львович Дубовис. Сконч. 8 Дек. 1939 г. на 77 г. жизни». Під ним постамент з різьбленого каменю h ≈ 45 см.

Монумент з сірого каменю (з двох розколотих половинок) h ≈ 110 см, мається зображення шестикутної зірки. Написи нерозбірливі.

Надмогильна плита з сірого каменю у вигляді трапеції; д. = 150 см, ш. зверху = 70 см, ш. знизу = 55 см. Місце від таблички порожнє (табличка відбита).

Пам'ятник (фрагменти 2-х пам'ятників) з світло-сірого каменю, Постамент різьблений з 4-х боків 33x33 см, h= 28 см. На ньому пам'ятник у вигляді обрубленого дерева з темно-сірого частково шліфованого каменю, h = 68 см. Написи ледь прочитуються – на івриті та рос. мовою: «И.И. Литовский. Ск. 27/XI 1921 г. на 28 г. ж. из Бозуслава».

Фрагмент пам'ятника з шліфованого чорного вгорі різьбленого каменю, h = 70 см. Напис рос. мовою: «Лева Владимирович Очаковский. Род. 1911 г. ск. 11/XI.1938 г. Студент Торговой Академии».

Пам'ятник у вигляді обрубаного дерева з темно-сірого каменю h = 105 см. Написи на івриті та рос. мовою: «М.П. Хорош. Ск. 7 марта 1920 г. на 55 г. жизни».

Надгробок із відшліфованого каменю у вигляді монумента із закругленою верхівкою, конусоподібний, h ≈ 80 см. Напис важкорозбірливий: «Берточка Мижибовская. 7/VIII – 36 г.- 27/XII -39 г. Папа, мама».

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, $h \approx 150$ см. Напис: «*Розалія Осиповна Айзентейнъ. Умерла 29 марта 1887 г. на 24 г. жизни*»

Монумент конусоподібний, $h \approx 180$ см. Без написів.

Надгробок у вигляді витесаного з каменю монумента, $h = 90$ см. Написи нерозбірливі.

Пам'ятник із сірого каменю, прямокутної форми із зрізаною по діагоналі верхівкою, $h \approx 110$ см. Написи нерозбірливі.

Надгробок у вигляді витесаного з каменю монумента, $h \approx 75$ см. Верхівка частково пошкоджена. Напис нерозбірливий. Проглядається зображення шестикутної зірки.

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, $h \approx 140$ см. Написи відсутні. Місце таблички з ймовірним написом порожнє.

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, $h \approx 115$ см. Напис на івриті.

Пам'ятник з 2-х частин (тумба + монумент), вирізблена з каменю, $h \approx 110$ см. Напис на івриті.

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, верхівка розколота, h \approx 100 см. Написи відсутні.

Пам'ятник із сірого каменю, загостреної форми, h \approx 75 см. Написи нерозбірливі.

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, h \approx 70 см. Напис на івриті.

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева без таблички і написів, h \approx 125 см.

Монумент загостреної форми з сірого каменю, $h \approx 180$ см. Написи відсутні. Спереду міститься кругла виїмка від фото.

Масивний надгробок у вигляді обрубаної частини дерева з сірого каменю, $h \approx 160$ см. Написи і таблички відсутні.

Монумент п'ятикутної форми із сірого каменю, $h \approx 100$ см, має круглу виїмку від фото. Написи нерозбірливі.

Надмогильна плита і фрагмент пам'ятника з чорного каменю, $h \approx 40$ см, частково зберігся напис на івриті.

Частина пам'ятника прямокутної форми світло-сірого кольору, $h = 62$ см. Написи на івриті та рос. мовою: «*Геня Лихтман ск. на 43 г. ж.*»

Надмогильна плита з сірого каменю прямокутної форми 142×70 см. Приклеєна табличка містить нерозбірливий напис ймовірно на івриті.

Фрагмент пам'ятника у вигляді тумби з відшліфованого граніту $h \approx 40$ см. Без написів.

Фрагмент пам'ятника у вигляді тумби зі зрізаною по діагоналі верхівкою. На зрізі зображено розгорнуту книгу. Камінь сірого кольору, $h \approx 80$ см. Поруч фрагмент (підставка) з такого ж матеріалу, $h \approx 35$ см.

Пам'ятник у вигляді нижньої частини обрубаного дерева з каменю сірого кольору, h =110 см. Напис рос. мовою: *«Хаим Лейбович Эдельман»*.

Частина (2 зцементованих фрагменти) пам'ятника з чорного шліфованого каменю. Напис частково пошкоджений російською мовою: *«Самсон Яковл...(сколото) Гринберг (остання буква частково сколото) Умер 9/ III 1936 г. на 63 году жизни»*.

Пам'ятник у вигляді обеліску на постаменті з чорного каменю, h = 128 см (27 см – постамент і 101 см – обеліск). Обеліск відшліфований. Напис на івриті.

Пам'ятник (фрагменти 2-х пам'ятників) з сірого каменю у вигляді постаменту прямокутної форми 68x70 см та 4-х гранного стовпця h = 60 см. Місце для таблички порожнє (табличка відклесна чи відбита).

Пам'ятник зі світло-сірого каменю. Постамент 45x58 см, h = 26 см. На ньому 4-х гранний стовп зтесаний вгорі, h = 82 см. Написи на івриті ледь прочитуються.

Надгробок у вигляді витесаного з каменю монумента, h ≈ 75 см. Верхівка частково пошкоджена. Напис нерозбірливий.

Фрагмент (постамент) пам'ятника з різьбленого каменю сірого кольору h ≈ 45 см.

Пам'ятник (фрагменти 2-х пам'ятників) з сірого каменю у вигляді постаменту прямокутної форми 68x70 см та 4-х гранного стовпця h = 60 см. Напис нерозбірливий.

Пам'ятник (можливо фрагменти 2-х пам'ятників) з сірого каменю у вигляді постаменту та стели. Постамент прямокутної форми 67x71 см, h = 23 см. Стела закруглена вгорі, h = 58 см. Написи не простежуються.

Фрагмент пам'ятника з різьбленого каменю сірого кольору h ≈ 45 см.

Частина пам'ятника у формі куба з чорного каменю, h = 34 см. Зверху по центру є металевий штир. Напис частково пошкоджений, російською мовою: «(сколото)...рогому незабвенному мужу, отцу и дедушке от скорбящих жены, детей и внуков».

Пам'ятник (можливо фрагменти 2-х пам.) зі світло-сірого каменю. Постамент 45x58 см, h = 26 см. На ньому 4-х гранний стовп зтесаний вгорі, h = 82 см. Напис нерозбірливий.

Надгробок у вигляді витесаного з каменю монумента, $h = 90$ см. Написи нерозбірливі.

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, $h \approx 115$ см. Напис нерозбірливий.

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, верхівка розколота, $h \approx 100$ см. Написи відсутні.

Надгробок у вигляді обрубаної частини дерева, $h \approx 115$ см. Напис на івриті.

Монумент $h \approx 140$ см на підставці $h \approx 20$ см з сірого каменю. Напис відсутній.